

DARIA LOŽNJAK DIZDAR
PETRA RAJIĆ ŠIKANJIĆ

DOI: 10.21857/ygjwrcd63y
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20.VII.2021.
Prihvaćeno: 17.XI.2021

POGREBNI OBIČAJI NA POČETKU KASNOG BRONČANOG DOBA – NEKI PRIMJERI ŽENSKIH GROBOVA

U radu se prikazuju podaci o pogrebnim običajima na početku kasnog brončanog doba na primjeru ženskih grobova. To je vrijeme od kraja 14. do 12. st. pr. Kr., odnosno od kraja Br C, kroz Br D i Ha A1 stupanj. Fokus je na grobovima koji su antropološkom analizom određeni kao ženski te na usporedbi podataka koji se o životu tih žena mogu dobiti iz grobova i arheološkog zapisa.

Ključne riječi: pogrebni običaji; kasno brončano doba; 13. i 12. st. pr. Kr.; spaljivanje; antropološke analize; keramičke posude; igle / *Key words: funeral customs; Late Bronze Age; 13th and 12th c. BC; incineration; anthropological analyses; ceramic vessels; pins*

Ovaj je rad posvećen našem dragom profesoru Marinu Zaninoviću koji nas je uvijek poticao na čitanje i istraživanje literature. Hvala mu na tom savjetu!

Uvod

Pogrebni običaji početkom kasnog brončanog doba na prostoru sjeverne Hrvatske dobro su istraženi, počevši od slučajnih otkrića grobova tijekom 20. st. pa do sustavno i zaštitno istraživanih grobalja od šezdesetih godina 20. st. (Vinski-Gasparini 1978; Sokol 1996; Majnarić-Pandžić 1988), a osobito u posljednjih 20 godina (Marijan 2010; Dizdar *et al.* 2011; Nodilo *et al.* 2012; Ložnjak Dizdar 2012; Kalafatić, Mihaljević 2016).¹ U prvim objavama fokus je bio na tipološkoj analizi predmeta iz grobova (Vinski-Gasparini 1973: 37–51, T. 7–19) i pogrebnim običajima, ukoliko su takvi podaci prikupljeni istraživanjima (Vinski-Gasparini 1983: 558–559). Najdetaljnije analize pogrebnih običaja u pojedinim grobljima u svojim su radovima predstavili istraživači K. Minichreiter (1983) na primjeru groblja Gređani i B. Marijan (2010) na primjeru groblja Popernjak kod Bošnjaka. Sustavna i zaštitna istraživanja grobalja na jugu Karpatske kotline posljednjih desetljeća otvorila su mogućnost brojnih interdisciplinarnih istraživanja s ciljem što detaljnije rekonstrukcije pogrebnih običaja. Osim provedbe interdisciplinarnih istraživanja (antropoloških, arheozooloških, radiometrijskih, arheobotaničkih, CT i drugih) ne manje važna je interpretacija dobivenih podataka. Zajedničke interpretacije oblikuju i usmjeravaju metodologiju daljnjih istraživanja koja se tijekom posljednjih nekoliko godina vrlo brzo mijenjaju.

¹ U ovom se radu predstavlja dio rezultata uspostavnog istraživačkog projekta *Pogrebni običaji i društvo na jugu Karpatske kotline* Hrvatske zaklade za znanost (UIP 11-2013-5327).

Povijest istraživanja

Pogrebni ritus spaljivanjem početkom kasnoga brončanog doba postaje uniforman za velik dio Europe (Stig Sørensen, Rebay 2007: 120; Cardarelli *et al.* 2020: 237–239). Na prostoru Karpatske kotline paljevinsko pokapanje ima dugu tradiciju, još iz ranog brončanog doba (Harding 2000: 111). Spaljivanje se nastavlja i u srednje brončano doba kojem na prostoru sjeverne Hrvatske pripada vrlo mali broj poznatih grobova (Vinski-Gasparini 1973: 31). Početak kasnog brončanog doba također je obilježen paljevinskim načinom pokapanja, većinom u žarama s pretpostavljenom lokalnom tradicijom (Vinski-Gasparini 1973: 36; Ložnjak Dizdar 2011a). Već je više puta isticana razlika između pogrebnih rituala u odabiru recipijenta i načina polaganja kostiju između grupe Virovitica rasprostranjene na prostorima gornje Posavine i srednje Podravine te grupe Barice – Gređani raširene u srednjoj Posavini (Minichreiter 1983; Čović 1988; Marijan 2010; Gavranović 2011; Ložnjak Dizdar 2011b; Kalafatić 2011; Ložnjak Dizdar 2014). B. Čović je iznio ideju prema kojoj se specifičan pogrebni ritus grupe Barice – Gređani povezuje s lokalnom srednjobrončanodobnom tradicijom (Čović 1988: 60), a tek u II. fazi pokazuje vezu s kulturom polja sa žarama (2010: 283). Ovakva hipoteza naglašava autohtoni razvoj na rubu kulture polja sa žarama, budući da su na južnijem prostoru Dinarida, odnosno Balkana, uobičajeniji kosturni pokopi pod tumulom (Drechsler-Bižić 1983; Čović 2010). Karakterističan način pokapanja spaljenih ostataka pokojnika ispod zdjela u grupi Barice – Gređani (Minichreiter 1983; Čović 1988: 60–61; Dular *et al.* 2002: 217, sl. 47; Kalafatić 2009; Gavranović 2011: 246, Karte 70) izdvaja se svojim rubnim položajem unutar rasprostiranja kulture polja sa žarama, za razliku od sjevernije grupe Virovitica koja spaljene ostatke svojih pokojnika polaže u lonce (sl. 1).

Jugoistočni rub kulture polja sa žarama u smislu definicije R. Pittionija (1979; v. Schnurbein 2009: 138–139, Abb. 150) naglašen je na prostoru jugozapadnog dijela Panonske nizine, ne samo prema dinaridskom prostoru za koji je karakterističan potpuno drugačiji reljef koji je utjecao i na drugačije položene komunikacije, nego i prema istočnom dijelu Karpatske kotline gdje su rasprostranjene grupe kanelirane keramike prema kojima naizgled nije bilo neke prirodne barijere, osim pretpostavljenih močvara prema današnjem krajoliku i kartama balkanskog prostora prije regulacije velikih rijeka (Medović 2001: 10; 2011: sl. 269). Zajednici kanelirane keramike pripada Belegiš II grupa, istočni susjed grupe Barice – Gređani i grupe Virovitica. Grobni ritual zajednica Belegiš II grupe pokazuje također lokalne razlike u odnosu na svoje zapadne susjede. Zajednice Belegiš II grupe svoje mrtve najčešće su pokapale u velikim loncima – žarama (Tasić 1974; Vranić 2002; Todorović 1977; Della Casa 1996: 171–174, Abb. 167; Bukvić 2000; Medović 2013) specifičnoga izgleda koje su u literaturi poznate i kao “pseudovillanova” urne (Foltiny 1968; Forenbaher 1988). Na prostorima Srijema, južne Bačke i južnoga Banata istražena su ravna groblja s velikim brojem grobova (Todorović 1977; Medović 2007; Petrović 2006; Medović 2013; Bukvić 2000; Vasić 2013), koja su bila u upotrebi oko 400 godina (Della Casa 1996: 173–174).

Način pokapanja Belegiš II grupe – paljevinski u žari – različit je i od jugoistočnih susjeda – paljevinskog načina pokapanja pod tumulima na području oko Vrbanje te biritualnog u dolini rijeke Drine i u zapadnoj Srbiji. Na prostoru južnije od Save uz rijeku Drinu, odnosno u sjeveroistočnoj Bosni i sjeverozapadnoj Srbiji zabilježeni su paljevinski grobovi i/ili kosturni grobovi pod tumulima s amforicama Belegiš II grupe, pri čemu su ostaci spaljenih pokojnika položeni na tlo u organskom materijalu (Kosorić 1975; Canić, Gligorić 2001). Sličan tip paljevinskih grobova otkriven je u novijim istraživanjima na području Spačve istočno od Županje na lokalitetu Purić (Malovoz 2009; Budden-Hoskins *et al.* 2013: 137; Malovoz *et al.* 2018), što je zasad najsjeverniji zabilježen lokalitet

s paljevinskim načinom pokapanja pod tumulima i lokalnim razlikama, npr. prilaganjem razbijenog posuđa te paljenjem vatrišta pri vrhu izgrađenog tumula (Malovoz *et al.* 2018: 5). Dakle, u dolini Save susreću se četiri različite lokalne varijante u ritualu pokapanja na početku kasnog brončanog doba koje se najčešće povezuju i s kulturnim grupama kojima pripadaju (Virovitica, Barice – Gređani, Belegiš II, zapadnosrpska varijanta) (Ložnjak Dizdar 2014: 240, Tab. 1, Fig. 2).

Osim različitosti pogrebnih običaja u načinu depozicije spaljenih ostataka pokojnika između dviju grupa smještenih na granici kulture polja sa žarama (Ložnjak Dizdar 2011b), postoje i sličnosti koje povezuju te grupe: distribucija igala tipa Deinsdorf (Innerhofer 2000: Karte 57) te sličnosti u keramičkim oblicima kao u slučaju S-profiliranih zdjela različitih dimenzija (Vinski-Gasparini 1973; Sokol 1996: sl. 5,2, 12; Karavanić 2009: Fig. 38) koje se kao pokopci žara pojavljuju u virovitičkoj grupi, a kao “žare” s dnom okrenutim prema gore u grupi Barici – Gređani (Gavranović 2011: 246, Abb. 253).

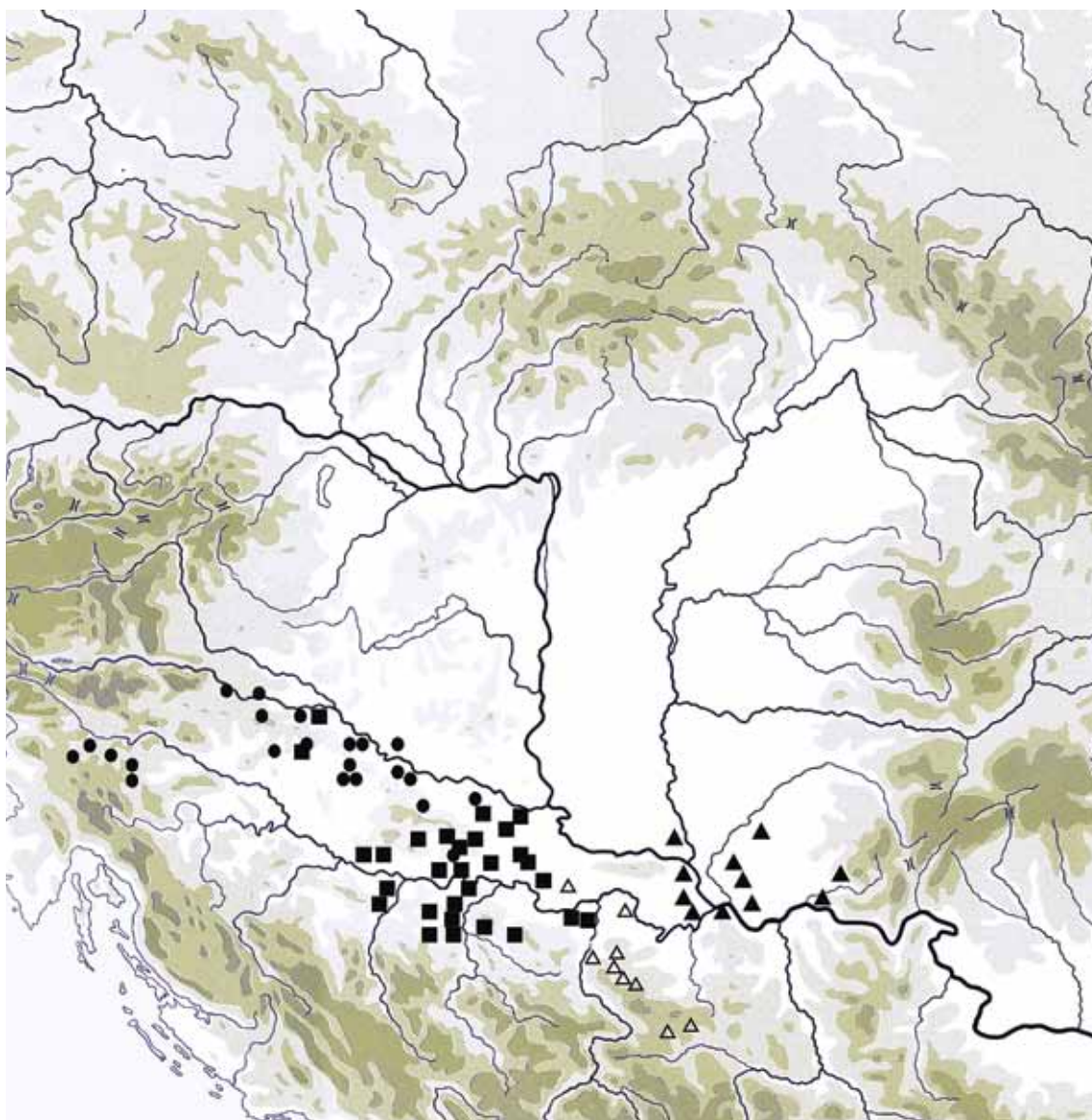
Na ovim regionalnim primjerima različitog pogrebnog rituala koji se provodio u 13. i 12. st. pr. Kr. na samom južnom rubu Panonske nizine prepoznaju se zajednice koje su dijelile isti okoliš i primjenjivale paljevinski način pokapanja, pri čemu su prepoznatljive razlike u pogrebnom ritualu zasigurno bile dio identiteta, što se vidi i u odnosima grobova s različitim depozicijama spaljenih ostataka pokojnika unutar istog groblja. Primjerice, u Poljani Križevačkoj 2, groblju virovitičke grupe, u tri primjera od 50 istraženih grobova pokojnici su bili pokopani u organskom recipijentu ispod zdjele poklopca (Ložnjak Dizdar 2012: 65). Obrnuti ritual uočen je u jednom grobu od 28 istraženih u Migalovcima, groblju grupe Barice – Gređani, gdje je pokojnik u grobu 10 bio pokopan u loncu – žari s poklopcem (Nodilo *et al.* 2012: 105).

Grobovi s pogrebnim ritualom karakterističnim za grupu Barice – Gređani pojavljuju se sporadično i na prostoru Podravine, npr. Jakopovec (Bekić 2006: 108, T. 9,2) i Malinovac (Vrkić, Maurin 2012), a uobičajen je i na đakovačko-vinkovačkom ravnjaku, npr. groblja Strossmayerovac (Hršak 2011) i Čepinski Martinci (Kalafatić 2009: 22). Razlike u načinu polaganja tijela u lonac – žaru ili u organski omotač jedan su od najvidljivijih kriterija za razlikovanje podravske i donjoposavske grupe polja sa žarama. Primjetne su i drugačije lokalne razlike – u broju metalnih predmeta i prilaganju razbijenog posuđa koji su upotrebljavani u pogrebnom ritualu i koji ne prate granice ovih definiranih grupa, već su rašireniji fenomeni.

Zajedničko svim trima grupama je prilaganje dijelova nošnje s kojima su pokojnici najvjerojatnije bili položeni na lomaču. Igle su najčešći metalni predmeti koje se pronalazi u grobovima svih triju grupa. Rjeđe se nalaze ukrasi za kosu, vrlo rijetko narukvice ili ostaci brončanih aplika. Najčešće se radi o dijelovima ženske nošnje, čime se pokazuje opći trend na području srednjopodunavske kulture polja sa žarama, koji upućuje na spaljivanje pokojnika u nošnji (Boulud 2002: 336).

Razlika je vidljiva u muškim grobovima, gdje su prilozi oružja zabilježeni na prostoru sjeverno od Balatona (Jankovits 1992: 305, 310–312, 318–319, Abb. 44,6; Abb. 52,4, 6; Abb. 62,1, 4; Darnay 1899: XII. tábla), kao i na prostoru zapadno od Balatona na groblju Galambok (Szárász 2008: 72, Fig. 7). S druge strane, na jugu Karpatske kotline oružje se nije prilagalo u grobove toga vremena.

Provedba antropoloških analiza istraženih grobova omogućila je detaljniju analizu sličnosti i razlika u pogrebnom ritualu između pojedinih istovremenih grobalja. Ovom prilikom razmatraju se objavljena groblja Migalovci na sjevernim obroncima Dilja u Požeškoj kotlini i Popernjak kraj Bošnjaka u županjskom kraju te pojedinačni grobovi sa sličnim pogrebnim ritualima u Podravini, s naglaskom na ženske grobove.

Sl. 1. Groblja na početku kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline / Fig. 1. Graves at the beginning of the Late Bronze Age in the southern part of the Carpathian basin

- Kamnik, Vrhnika, Ljubljana, Krka, Podsmreka, Ptuj, Zavrč, Lepoglava, Zbelava, Poljana Križevačka, Moravče, Barcs, Sirova Katalena, Kladare, Virovitica, Gačište, Drljanovac, Severin, Mala Pupelnica, Voćin, Golinci
- Jakopovec, Poljana Križevačka, Gređani, Mačkovac, Dubrave, Laminci, Požega, Grabarje, Vlatkovac, Migalovci, Oriovac, Kulaši, Bare – Liplje, Slavonski Brod – Galovo, Slavonski Brod – Bjeliš, Mala Brusnica, Greda, Grabovica, Paležnica, Perkovci, Štrosmajerovac, Đakovo, Čepinski Martinci, Malinovac, Osijek, Gundinci, Popernjak, Božinci, Barice, Batković, Dvorovi
- △ Purić, Mačvanski Metković, Loznica, Tolisavac, Brezovica, Belotić, Bastav, Mrčić, Barice
- ▲ Mošorin, Belegiš, Surčin, Kaluđerske livade, Karaburma, Pančevo, Kovačica, Opovo, Ilanda, Dubovac, Vršac

Sl. 2. Grob 28 iz Migalovaca, prva faza (snimio: M. Vojtek) / Fig. 2. Grave 28 from Migalovci, first phase (photo: M. Vojtek)

Sl. 3. Grob 28 iz Migalovaca, druga faza (snimio: M. Vojtek) / Fig. 3. Grave 28 from Migalovci, second phase (photo: M. Vojtek)

Groblje u Migalovcima

Groblje u Migalovcima istraživano je 2009. godine od tvrtke Geoarheo d.o.o., pri čemu je istražena površina od 314 m² te je otkriveno groblje s 27 grobova grupe Barice – Gređani (Nodilo 2011; Nodilo *et al.* 2012). Dodatnu površinu od 162,60 m² istražili su 2011. godine Institut za arheologiju i Centar za prapovijesna istraživanja u cilju definiranja južne i istočne granice groblja, pri čemu je istražen još jedan grob (grob 28) (Ložnjak Dizdar *et al.* 2012). Grob 28 se prema numeraciji nadovezao na ranije otkrivene grobove u Migalovcima (Nodilo *et al.* 2012). Otkriveni grob 28 nalazio se južno od istraženog dijela groblja, a ovom prilikom objavljuju se detaljni podaci o njemu.

Grob 28 otkriven je u ovalnoj raci dimenzija 1,04 x 0,89 m čija se sivosmeđa zapuna slabo uočava u sloju svjetlosmeđe zemlje (sl. 2–5). U zapuni su pronađeni ulomci zdjele u južnom dijelu grobne rake te ulomci još jedne zdjele i male zdjelice u sjevernom dijelu grobne rake (sl. 2, sl. 4). Ispod ovih ulomaka pronađena je velika zdjela – žara dnom okrenutim prema gore (sl. 3, sl. 4). Ispod zdjele – žare nalazila se kompaktna hrpa spaljenih kostiju odrasle ženske osobe u dobi od 20 do 35 godina. Među spaljenim kostima pronađena je topuzasta igla.

Zdjela – žara (sl. 6,1)

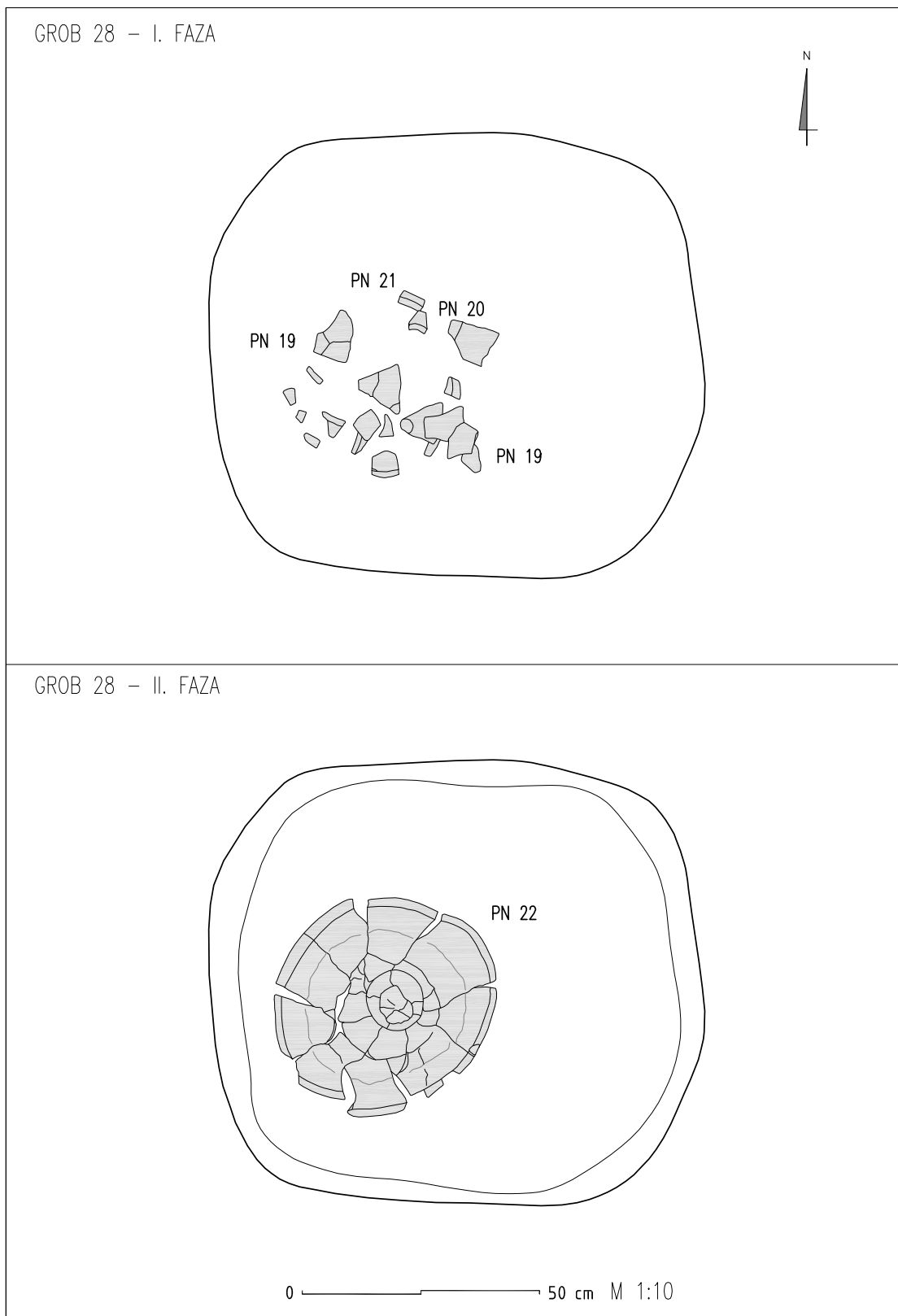
Zdjela zaobljenog tijela, izvučenog gotovo vodoravnog ruba i ravnog dna. Vanjska i unutarnja površina su tamnosmeđe boje i glatke obrade. Visina zdjele: 17,5 cm; najveći promjer zdjele: 43 cm; promjer dna: 11,5 cm. PN 22.

Takve zdjele su najbrojnije tzv. žare – poklopci u grobljima Barice – Gređani (Minichreiter 1983: 69, T. 23,1, 4–7; Marijan 2010: T. 67,3–4; Hršak 2011: 219), a kao žare upotrebljene su i u Jakopovcu kod Varaždina (Bekić 2006: 108, T. 9,2) te u Poljani Križevačkoj 2 (Ložnjak Dizdar 2012: 65).

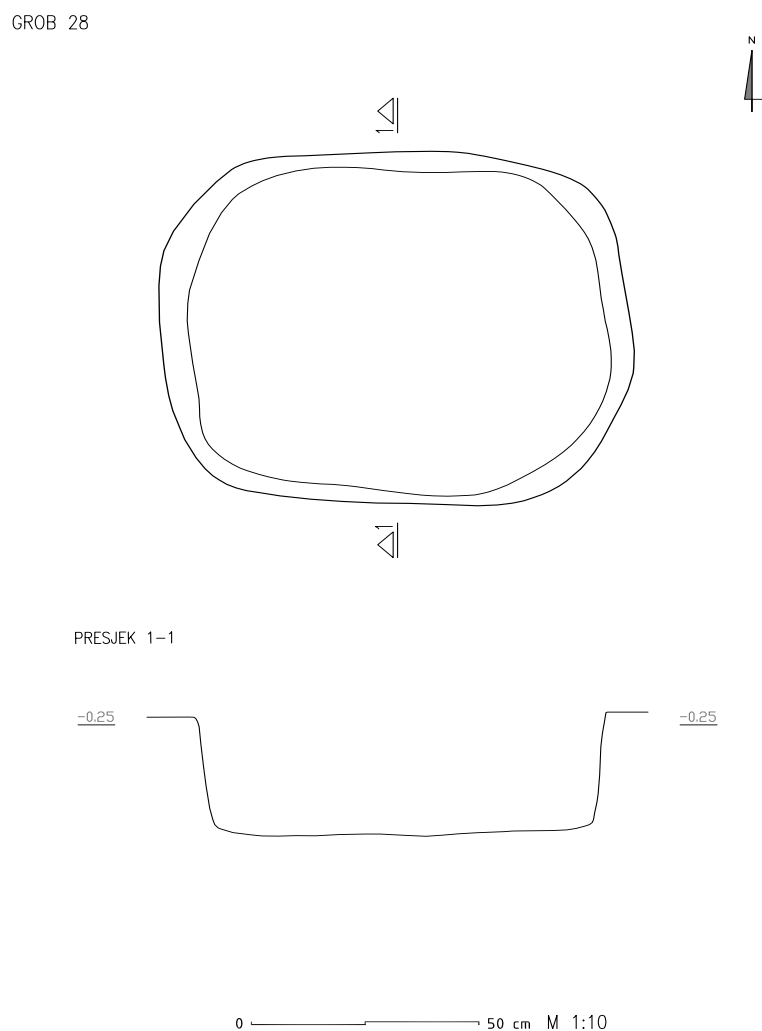
Zdjela (sl. 7,1)

Dublja zdjela zaobljenog tijela, izvučenog ruba i ravnog dna s dvije nasuprotne trakaste ručke koje povezuju rame i trbuh posude. Kratki vrat posude naglašen je jednom fazetom s unutrašnje strane izvučenog ruba. Rame posude naglašeno je žlijebom. Na gornjem dijelu posude nalazi se dupli V ukras izveden plastičnim rebrima koji na dnu završava s dva paralelna plastična rebra. Ova posuda je bila izložena naknadnom gorenju i razbijena, što se vidi po polovici posude koja je posve deformirana gorenjem, a dio posude koji je bio izložen slabijoj vatri nije deformiran, ali bojama pokazuje kako je zdjela prije razbijanja bila izložena naknadnom gorenju. Unutarnja površina je oker do smeđe boje i glatke obrade, dok je vanjska površina oker do crne boje s vidljivim tragovima jakog naknadnog gorenja. Visina zdjele: 16,5 cm; promjer otvora: 21 cm; najveći promjer posude: 23 cm; promjer dna: 11,3 cm; širina trakaste ručke: 2,3 cm. PN 19.

Ovakve duboke zdjele rjeđe se pojavljuju u grobovima grupe Barice – Gređani. Sličan oblik određen je kao vrč (Minichreiter 1983: 77, T. 27,11). Ukrasi plastičnim trakama uobičajeni su na prostoru grupe Barice – Gređani i zabilježeni su na naselju Sječkovu kod Bosanske Gradiške (Ludajić 2010a: 118, T. VIII,4–5; T. XII,3), dok vrat ukrašen vodoravnim fazetom upućuje na mlađe oblike koji se pojavljuju od Ha A stupnja (Čović 1988: 61).

Sl. 4. Tlocrt groba 28 iz Migalovaca, prva i druga faza (za Institut za arheologiju: Arheoplan d. o. o.) / Fig. 4. Floor plan of the grave 28 from Migalovci, first and second phase (for the Institute of archaeology: Arheoplan d.o.o.)

Sl. 5. Tlocrt groba 28 iz Migalovaca, grobna raka (za Institut za arheologiju: Arheoplan d. o. o.) / Fig. 5. Floor plan of the grave 28 from Migalovci, the bier (for the Institute of archaeology: Arheoplan d.o.o.)

Zdjela (sl. 7,2)

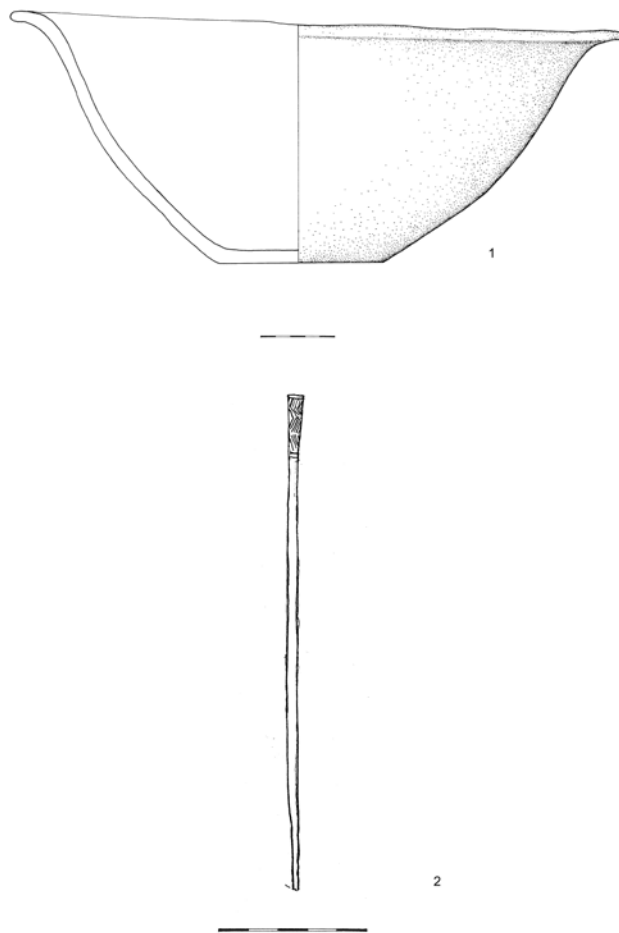
Zdjela bikoničnog tijela i naglašenog prijelaza ramena u koso izvučeni rub te ravnog dna. Vanjska i unutarnja površina su oker boje i polirane površine. Na dnu posude vidljivi su tragovi naknadnog izlaganja vatri, a jedan dio stijenke posude deformiran je uslijed jake vatre. Posuda je bila razbijena i položena u grobnu raku. Sačuvane su dvije trećine posude. Sačuvana visina: 8,3 cm; sačuvana širina: 18 cm; promjer dna: 7 cm. PN 21.

Zdjele bikoničnog tijela pojavljuju se kao prilog u grobovima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983: T. 27,7–8; Ludajić 2010b: 270, T. 1,3). Slične zdjele zabilježene su u funkciji žara na groblju Popernjak (Marijan 2010: 101, Sl. 32, B4, T. 67,1–2).

Zdjelica (sl. 7,3)

Zdjelica ravnog ruba, tijela i dna. Tijelo posude ukrašeno je s pet vodoravnih žljebova s vanjske strane. Vanjska i unutarnja površina su sivosmeđe boje i glatke obrade. Posuda je bila razbijena prije polaganja u grob. Visina: 4,2 cm; promjer: 9 cm. PN 20.

Sl. 6. Inventar groba 28 iz Migalovaca, žara i igla (crtež: P. Dinjaški) / Fig. 6. Inventory of the grave 28 from Migalovci, the urn and the pin (drawing: P. Dinjaški)

Male posude nisu rijetkost u grobovima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983: T. 26,6–12), a ovakva posuda, prema dostupnim podacima, nije dosad zabilježena u grobovima.

Igla (sl. 6,2)

Igla od bakrene slitine, topuzastog oblika. U gornjem dijelu igla je ukrašena urezanim ukrasom od jedne vodoravne linije te s dva niza vodoravnih jelovih grančica i ponovno dvije urezane linije pri dnu ukrašene zone. Duljina igle: 13,5 cm; promjer igle: 0,2–0,4 cm. PN 22.

Ovakve igle otkrivene su u Perkovcima u grobovima 2 i 5 (Minichreiter 1983: 77, T. 21,2; T. 24,10), grobu iz Martijanca (Vinski-Gasparini 1973: 72, T. 25,7), grobovima 21B i 24 iz Popernjaka (Marijan 2010: 116, T. 70,4; T. 71,7) i neukrašena dva primjerka iz groba 20 u Migalovcima (Nodilo *et al.* 2012: 109–110, T. 8,4–5), zatim u grobovima u Baricama (Čović 1958: 82, sl. 7b), dok je jedna igla pronađena u blizini groba 51 u tumulu 1 na lokalitetu Dejanovića Humke kod Bosanske Gradiške (Ludajić 2010c: 146, T. IX, 11).

Igle se datiraju u II. fazu kulture polja sa žarama (Vinski-Gasparini 1973: 73) i široko su rasprostranjene na prostoru Karpatske kotline (Vasić 2003: 82–86, T. 63A; Říhovský 1983: 36; Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3; Tarbay 2015, 324, Fig. 13), a osobito su brojne u grobovima na jugu Karpatske kotline (Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3).

Antropološka analiza groba 28 iz Migalovaca

U analizi ljudskih kosturnih ostataka nađenih u grobu korištene su standardne metode (Brickley, McKinley 2004; McKinley 2004; Schmidt, Symes 2015) kako bi se prikupili podaci o makroskopskim karakteristikama kosturnih ostataka (boja, težina, očuvanost ostataka), odredio spol i dob pokojnika te evidentirale prisutne patološke promjene.

Sakupljeni materijal je pripadao jednoj osobi. Radi se o odrasloj osobi ženskog spola kojoj je doživljena dob procijenjena na mlađu odraslu (20 do 35 godina).

Ukupna težina ostataka iznosi 825,2 g. Najveći ulomak, dio tijela duge kosti, velik je 68,7 mm, dok je prosječna veličina ulomaka 20–30 mm. U analiziranom uzorku bili su prisutni svi dijelovi skeleta, uključujući i male kosti šake i stopala. Za većinu kostiju nije bilo moguće odrediti od koje su kosti, već ih je bilo moguće staviti u širu kategoriju, kao što su duge kosti, kosti trupa ili kosti glave. U najvećem broju bili su prisutni ulomci iz kategorije dugih kostiju, dok je najmanje bilo kostiju šake/stopala i trupa (**tablica 1**).

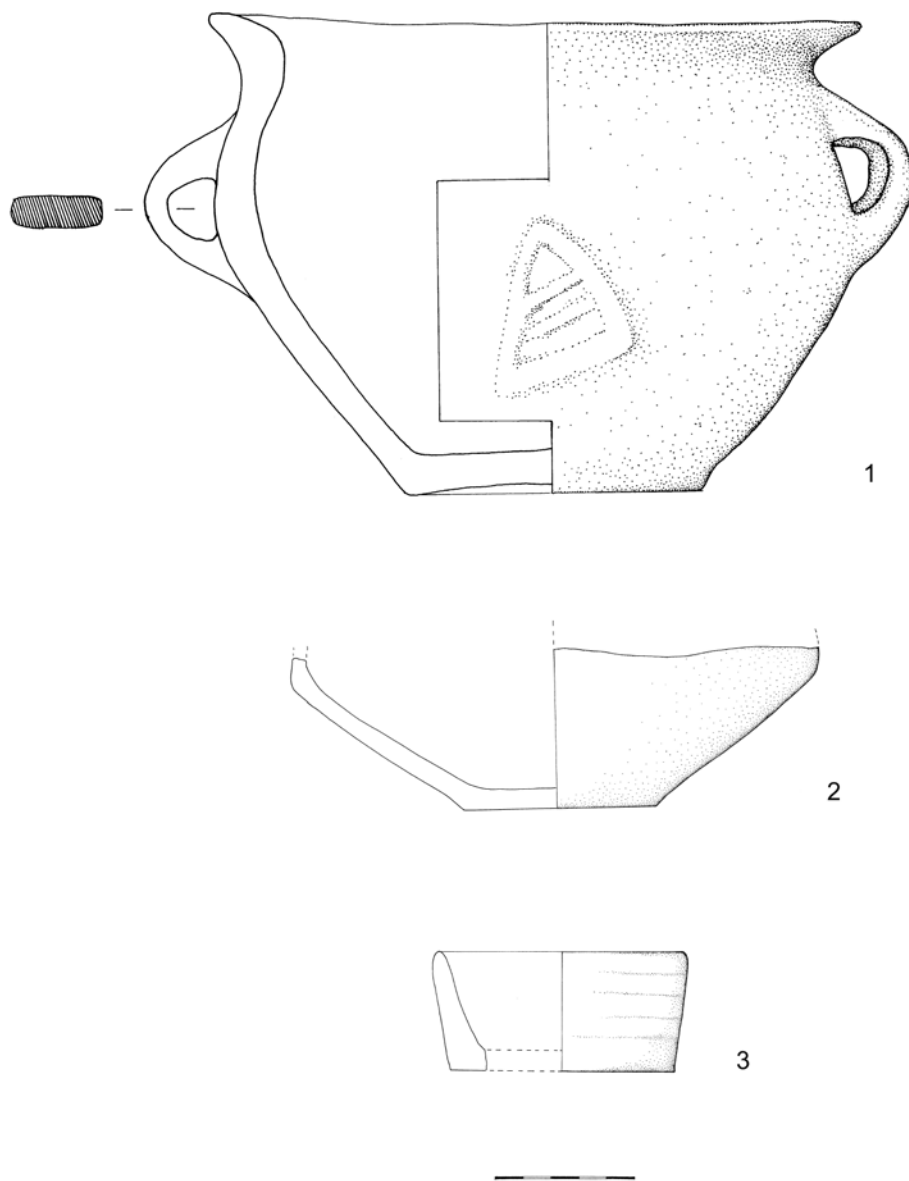
Težina sakupljenih ostataka odgovara rasponu težine koja se očekuje za odrasle osobe (375 do 1200 g) (Grévin *et al.* 1998; McKinley 1993; 2004). Iako su bili prisutni ulomci iz svih kosturnih kategorija, u dvije kategorije bilo ih je svega nekoliko. Radi se o kostima šake/stopala i trupa. Jedno od mogućih objašnjenja zbog čega nema sitnih kostiju šake i stopala jest da se one najčešće nalaze na rubovima lomače te da ih je teže sakupiti jednom kada se tijelo spali. Za razliku od ovih sitnih kostiju, kosti trupa imaju veću količinu trabekularne kosti koja se uslijed djelovanja vatre i tafonomskih procesa može lako uništiti.

Sve sakupljene kosti u grobu bile su izložene vatri. Boja ostataka je bila ujednačena, sivo-bijela. Bijela boja kostiju označava da je većina ostataka bila izložena temperaturi iznad 800°C.

Na pet ulomaka kostiju glave uočena je ektokranijalna poroznost. Riječ je o lezijama na vanjskoj površini kostiju glave koje se povezuju s razdobljima loše prehrane, ali i skorbutom, rahitisom, upalnim procesima i tumorima (Roberts, Manchester 2005).

Tablica 1

Anatomski dio	Težina (g)
UKUPNO	825,2
Kosti glave	132,2
Zubi	1,5
Duge kosti	453,5
Kosti trupa	6,3
Kosti šake i stopala	4,7
Neidentificirani elementi	227,0

Sl. 7. Inventar groba 28 iz Migalovca, rekonstruirane razbijene posude (crtež: P. Dinjaški) / Fig. 7. Inventory of the grave 28 from Migalovci, reconstruction of shattered vessels (drawing: P. Dinjaški)

Scenarij pokopa pokojnice u grobu 28 u Migalovcima

Tijelo odrasle žene u dobi od 20 do 35 godina bilo je položeno na lomaču u mrtvačkom ruhu. Među spaljenim kostima pronađena je topuzasta igla koja je mogla biti dio mrtvačkog ruha ili spona organskog omotača kojim su bile omotane kosti prije polaganja u grobnu jamu. Na igli nisu uočeni tragovi gorenja, što može upućivati na ovo drugo tumačenje. Uz lomaču na koju je bilo položeno tijelo pokojnice bile su postavljene posude, vjerojatno s hranom i pićem. Tragovi naknadnog gorenja i deformirane stijenke posuda upućuju na to da su posude bile izložene jakoj vatri s bočne strane (sl. 8). Nakon spaljivanja i hlađenja lomače, prikupljeni su ulomci kostiju svih dijelova tijela, odnosno kosti pokojnice zastupljene su sa svim anatomskim dijelovima, pri čemu su u najmanjem broju zastupljene kosti šaka i stopala te trupa. Sakupljene kosti potom su bile položene u grobnu raku u nekom organskom omotaču, sudeći prema kompaktnosti pronađene hrpe kostiju. Taj omotač bio je poklopljen zdjelom čije je dno bilo okrenuto prema gore. U blizini groba razbijene su posude koje su se tijekom spaljivanja nalazile uz lomaču – dvije zdjele i manja zdjelica čiji su ulomci pronađeni iznad žare. S južne strane grobne rake bila je razbijena zdjela, a sa sjeverne druga manja zdjela i najmanja zdjelica.

Nakon što su položeni svi predmeti, grobna raka je zatrpana zemljom. Grob je vjerojatno imao vanjsku oznaku, sudeći prema rasporedu ostalih grobova koji su bili ukopani u grupama, a da pri tome nisu bili oštećeni stariji grobovi. Grob se prema nalazima i ritualu datira u 13.–12. st. pr. Kr.

Sl. 8. Tragovi naknadnog izlaganja vatri na dubljoj zdjeli iz groba 28 iz Migalovca (snimila: D. Ložnjak Dizdar) / Fig. 8. Traces of additional exposure to fire on the deeper bowl from the grave 28 from Migalovci (photo: D. Ložnjak Dizdar)

Pogrebni običaji primijenjeni u ženskim grobovima 13. i 12. st. pr. Kr. na jugu Karpatske kotline

Arheološka analiza zabilježenog konteksta dobiva na značenju u zajedničkoj interdisciplinarnoj interpretaciji prikupljenih i analiziranih podataka te usporedbom s istovremenim kontekstima na drugim nalazištima.

Drugo istraženo i u potpunosti objavljeno groblje je Popernjak nedaleko Županje, iskopavano 2004. godine prilikom zaštitnih radova na autocesti Županja–Lipovac. U objavi groblja B. Marijan je uključio i analizu pogrebnih običaja interpretirajući podatke dobivene arheološkom i antropološkom analizom (Marijan 2010). Ovom će se prilikom u detaljnije razmatranje povezanosti pogrebnih običaja, kao i dobnih te spolnih skupina

u obzir uzeti grobovi žena koje su preminule u dobi između 20 i 35 godina. One su zastupljene s devet osoba među ostacima 31 pokojnika koji su otkriveni tijekom ranijih istraživanja na nalazištu Migalovci (Nodilo *et al.* 2012). Doživljena dob pokojnica bila je od 15 do 50 godina, pri čemu je većina bila u dobi od 30 do 45 godina.

Na nalazištu Popernjak bili su prisutni ostaci 31 osobe (Marijan 2010). Među njima bilo je 15 žena čija je doživljena dob bila od 15 do 50 godina. Većina ih je bila dobi od 20 do 35 godina, dok je samo jedna bila starija od 40 godina. Težina njihovih skeletnih ostataka bila je od 5,1 do 820 g, u prosjeku 276,35 g. Samo kod dvije osobe uočene su patološke promjene. Kod žene starije od 40 godina iz groba 21B uočene su degenerativne promjene na zglobojnoj ploštini kralješka i istrošenost zubi, promjene koje se inače povezuju sa starijom životnom dobi. Uočena je i jedna perimortalna trauma kod mlađe ženske osobe iz groba 27 koja je bila dobi od 18 do 27 godina.

Podatke dobivene analizom ostataka žene iz groba 28 moguće je samo djelomično usporediti s objavljenim podacima za ranije istražene grobove u Migalovcima, kao i za one s nalazišta Popernjak. Prema procijenjenoj doživljenoj dobi od 20 do 35 godina, žena iz groba 28 odgovara prosjeku oba uzorka (30 do 45 za Migalovce i 20 do 35 za Popernjak). Ukupna težina sakupljenih ostataka iznosila je 825,2 g, što je znatno više od prosjeka za grobove s nalazišta Popernjak (276,35 g). Iako je težina većine grobova s Popernjaka bila manja od 500 g, u tri groba (725 g, 711 g, 820 g) ona je odgovarala onoj evidentiranoj u analiziranom grobu. Težine na oba lokaliteta odgovaraju rasponu težine koja se očekuje za odrasle osobe.

Na nalazištu Popernjak na ženskim ostacima uočene su samo dvije patološke promjene. Jedna je povezana sa starijom dobi osobe, dok druga svjedoči o ozljedi koja je vjerojatno bila odgovorna za smrt osobe. Budući da kod spaljenih kosturnih ostataka nikada nije očuvan cijeli skelet, nije moguće uspoređivati te dvije promjene s onom uočenom na ostacima žene iz groba 28 (ektokranijalna poroznost).

Pogrebni običaji u Migalovcima prilično su ujednačeni bez obzira na spol i dob. Samo jedan grob (grob 10) razlikuje se po tome da su ostaci pokojnika položeni u žaru – lonac (Nodilo *et al.* 2012: 92, sl. 6). Slična slika zabilježena je u detaljnijoj analizi pogrebnih običaja groblja Popernjak (Marijan 2010: 119–124, sl. 32). Istraživači groblja u Popernjaku i Migalovcima analizirali su i raspored pokapanja prema spolu na spomenutim grobljima. Zamijećene su grupe grobova muškaraca, žena i djece – u Popernjaku 5 grupa, a u Migalovcima 4 grupe, pri čemu su doneseni hipotetski zaključci da se radi o obiteljskim ili familijarnim grupama (Marijan 2010: 107–108, sl. 30; Nodilo *et al.* 2012: 91, sl. 4).

Grobovi žena u dobi od 20 do 35 godina na groblju u Migalovcima pojavljuju se u sve četiri grupe. U dva primjera (grobovi 2 i 5) radi se o zajedničkim grobovima žene i djeteta (Nodilo *et al.* 2012: 91, sl. 4) što može upućivati na njihovu blisku vezu i/ili istovremenu smrt. Tada su žene bile u reproduktivnoj dobi, pa se može pretpostaviti da se možda radilo o majci i djetetu. U oba groba dob djece (grob 2: 1–4 godine; grob 5: 3–7 godina) može upućivati na mogućnost zajedničke smrti uslijed neke bolesti ili nesretnih životnih okolnosti.

Slična raspostranjenost ženskih grobova u dobi od 20 do 35 godina zabilježena je na groblju Popernjak gdje se također pojavljuju u svih pet skupina (Marijan 2010: 107–108, sl. 30). U grobu 14 pokopana je trudna žena, sudeći prema nalazu kostiju fetusa u dobi od 7–10 lunarnih mjeseci. Svi ostali grobovi su pojedinačni.

Uz Migalovce gdje je istraženo 28 grobova, i Popernjak u kojem su istražena 32 groba, poznata su i druga istovremena groblja u srednjoj i donjoj Posavini koja broje

od nekoliko desetaka do stotine grobova (**karta 1**). Prilično ujednačen grobni ritual (polaganje spaljenih kostiju ispod zdjele – žare) izdvaja ovu skupinu unutar kulture polja sa žarama po načinu pokopavanja. Osobito je zanimljiva pojava pojedinačnih grobova s takvim ritualom na susjednom sjevernom i zapadnom području, npr. Podravina – Jakopovec (Bekić 2006: 108, T. 9,2), Malinovac (Vrkić i Maurin 2012: 135–136), Osijek (Janeš, Krmpotić 2016: 61) i sjeverozapadna Hrvatska – Poljana Križevačka 2 (Ložnjak Dizdar 2012: 65) gdje je bio rasprostranjen ritual polaganja spaljenih ostataka pokojnika u lonac – žaru koji je potom bio poklopljen zdjelom.

B. Marijan zaključio je u svojoj analizi kako je pri izboru žare spol žena bio odlučujući za upotrebu žare tipa A. Radi se o zdjelama zaobljenog tijela i ljevkasto izvučenog ruba, tipičnih za grupu Barice – Gređani (Marijan 2010: 120, sl. 32A). S druge strane, na groblju u Migalovcima najuobičajenije žare bile su zdjele zaobljenog tijela i uvučenog ruba (Nodilo *et al.* 2012, 99, T. 1,1, *passim*).

Metalni prilozi rijetko se pojavljuju u grobovima na početku kulture polja sa žarama. Otkriveni su u 5 grobova u Starim Perkovcima (Minichreiter 1983: 73, T. 22), u 9 grobova u Popernjaku, pri čemu su antropološkom analizom označeni kao ženski (7) i/ili dječji (2) (Marijan 2010), te u 7 grobova u Migalovcima, uglavnom dječjim grobovima a u 3 slučaja u ženskim i u 1 muškom grobu (Nodilo *et al.* 2012). Najbrojniji metalni nalazi u analiziranim grobovima su igle, a potom slijede narukvice. S obzirom na rijetke obavljene antropološke analize, igle s bikoničnom glavicom pojavljuju se u grobovima žena starosti 25–40 godina (Vrkić, Maurin 2012: 139). Time je zanimljiviji slučaj pojave takvih igala pretežno u grobovima gdje su pokojnice/pokojnici pokopani u zdjele okrenute s dnom prema gore, ne nužno na području grupe Barice – Gređani, poput groba iz Malinovca (Vrkić, Maurin 2012: 138, sl. 6). Igle bez obzira na tip i na groblju u Popernjaku uglavnom se pojavljuju u grobovima žena starosti 20–35 godina (Marijan 2010: 114–115). Igle se pojavljuju u najvećem broju u grobovima na području Posavine (Ložnjak Dizdar 2014: 241, Fig. 3), što se poklapa s područjem s najvećom koncentracijom ostava u Brodskom Posavlju. Na prostoru istočnog Srijema, također bogatog nalazima istovremenih ostava, igle su, osobito topuzaste, češće deponirane u ostavama (Vasić 2003: 70–74, T. 26–28). Na groblju u Migalovcima zamijećeni su dječji grobovi bogati metalnim nalazima s nošnje. Taj fenomen zabilježen je i u najbogatijem grobu 24 u Popernjaku i uklapa se u širi fenomen bogatih grobova mlađih osoba zabilježen na prostoru Karpatske kotline (Rajić Šikanjić, Ložnjak Dizdar 2019: 132; Ložnjak Dizdar *et al.* 2019: 92, Map 2).

Osim polaganja spaljenih kostiju u nekom organskom materijalu i prekrivanja zdjelom, dio rituala činilo je i prilaganje ulomaka razbijenih posuda koje su bile slomljene negdje u blizini groba, sudeći prema mogućnostima rekonstrukcije pojedinih posuda nakon arheoloških istraživanja. Na primjerima objavljenih inventara grobalja u Popernjaku i Migalovcima zamjetne su i manje lokalne razlike pri odabiru tipa žara te količini ostalih priloga – ulomaka razbijenih posuda koje su zastupljenije u Migalovcima nego u Popernjaku. Na groblju u Migalovcima u 24 groba pronađeni su ulomci namjerno razbijenih posuda, dok je u Popernjaku taj običaj zabilježen samo u jednom slučaju, u grobu 10. To svakako može biti i odraz očuvanosti grobova, ali na primjeru groba 10 u Popernjaku vidljivo je kako je taj običaj primijenjen i na ovom groblju (Marijan 2010: 140, T. 54,1–3). U Popernjaku su među spaljenim kostima u većini grobova pronađeni sitni ulomci razbijenih posuda, što upućuje na to da je posuđe razbijano na lomači (Marijan 2010: 140) no nije s namjerom sakupljano s lomače, niti su posude razbijane blizu grobova, osim u slučaju groba 10.

Običaj pogrebnih gozbi u smislu polaganja posuda koje su sadržavale hranu i piće uz lomaču (Fülöp, Váczi 2016) te kasnijeg ritualnog razbijanja posuda uz grob i prilaganja njihovih ulomaka u grob bio je raširen na početku kulture polja sa žarama srednjopodunavskog kruga, od područja Donje Austrije (Lochner 2013), zapadne Mađarske (Jankovits 1992; Jankovits, Vaczi 2013; Vaczi 2020, 212–214), gornje i srednje Podravine te gornje i srednje Posavine, osobito u grupi Virovitica (Vinski-Gasparini 1983), a zamijećen je i na grobljima grupe Barice – Gređani (Minichreiter 1983; Čović 1988; Nodilo *et al.* 2012). Ova razlika između grobalja Migalovci i Popernjak možda se može tumačiti regionalno. Popernjak je zasad najistočnije zabilježeno groblje grupe Barice – Gređani na prostoru sjeverne Hrvatske, pa mogu biti primjetne razlike u ritualu kao što je slučaj i na drugim lokalitetima u ovom rubnom području spačvanskih šuma. Zabilježene istovremene strukture, npr. na nalazištu Purić Lubanj, upućuju na izuzetnu fragmentiranost keramike i običaj razbijanja posuda Belegiš II kulture, ali i ostalih keramičkih oblika (Malovoz *et al.* 2018: 21–22), što nije bio slučaj na istovremenim grobljima u Srijemu. Stoga se ove razlike možda mogu tumačiti rubnim područjem zajednica koje su primjenjivale slične, a opet u detaljima različite pogrebne običaje.

§ 3

Ovaj pokušaj interpretacije pogrebnih običaja određene dobne i spolne skupine – žena u dobi od 20 do 35 godina potvrdio je neke hipoteze od ranije poznate u literaturi, proširio spoznaje i kriterije u proučavanju pogrebnih običaja te otvorio nova pitanja u sagledavanju takvih tema koje su bile jedna od osnova definiranja kulturnih grupa i/ili povezivanja zajednica u povijesti istraživanja kasnog brončanog doba.

Na primjeru analize ženskih grobova iz Migalovaca i Popernjaka može se zaključiti kako su žene bile spaljivane u svojoj nošnji, jer su u 7 od 10 grobova s nalazima igala ostaci igala bili slomljeni, deformirani vatrom i pronađeni među spaljenim kostima pokojnica. Antropološka analiza groba 28 iz Migalovaca te usporedba s ostalim grobovima analiziranim i antropološkim analizama pokazala je kako su žene u dobi od 20–35 godina jedna od najzastupljenijih skupina u dosad istraženim grobljima s 30-ak pokojnika. U Popernjaku su njihovi grobovi najbrojniji, dok su u Migalovcima izjednačeni s brojem dječjih grobova. Razlozi njihove smrtnosti mogli su biti raznoliki – npr. u svakodnevnim aktivnostima mogle su biti izložene ozljedama i nesretnim slučajevima koji su mogli završiti smrću. Drugi mogući razlog su bolesti koje su mogle dovesti do smrtnog ishoda, kao što su akutne infekcije koje su bile jedan od glavnih uzroka smrtnosti u prošlosti. Osim toga, ne treba zaboraviti da su žene u toj dobi još uvijek u reproduktivnom razdoblju, a svaka trudnoća je bila potencijalna opasnost kako za majku tako i dijete.

S obzirom na to da su žene najzastupljenija skupina, podaci o pogrebnom ritualu su brojni i vrlo raznoliki. Tijela pokojnica su spaljivana u nošnji sudeći prema ostacima spaljenih metalnih predmeta u grobovima. Na groblju u Popernjaku uočeni su i tipovi zdjela – žara koji su isključivo vezani uz ženske grobove. Zdjele koje su bile najučestalije upotrebljavane za žare na području srednje i donje Posavine – zdjele zaobljenog tijela i izvučenog ruba – prema analizi groblja u Popernjaku izdvojene su kao najčešće i karakteristične za ženske grobove. U Migalovcima su najčešće upotrebljavan tip žare bez obzira na spol pokojnika zdjele zaobljenog tijela i uvučenog ruba. Ovakva razlika između ta dva groblja može se tumačiti lokalno – povezano s mogućnostima lončara, ali možda i značenjem pojedinih tipova posuda u upotrebi u kućanstvu. Upotreba posuda kao žara, ali i ostalih posuda u pogrebnom ritualu može dobiti daljnja značenja primjenom

residio analiza posuda (ORA 2017), pri čemu se pokušava otkriti njihov sadržaj. Za takve usporedbe potrebni su primjeri istih tipova posuda iz istovremenih naselja, koji bi mogli upućivati i na njihovu funkciju u svakodnevnom životu te moguću usporedbu s ulogom u pogrebnom ritualu.

Uz priloge i tragove pogrebnog rituala pojedinih žena zanimljivi su i istraženi dvojni grobovi. Upravo je ova dobna skupina žena bila najčešće u kombinaciji s djecom, što može upućivati na njihove bliske veze. Raspored grobova žena na groblju može upućivati na princip pokopa prema obiteljskoj povezanosti, a takve hipoteze će biti moguće opovrgnuti ili dokazati aDNA istraživanjima koja su na samim počecima što se tiče spaljenih ostataka pokojnika.

Interdisciplinarnе analize materijalnih ostataka i arheološkog zapisa u grobovima otvaraju mnoge mogućnosti interpretacije pogrebnih rituala – događaja koji su se odvijali tijekom ispraćaja pokojnika, ali i podataka o njegovom životu koji su ostali zapisani u antropološkim ostacima (Sofaer 2006). Na primjeru detaljne analize groba 28 iz Migalovaca, kao i pokušaja rekonstrukcije scenarija takvog ispraćaja, vidljivo je da se mogu rekonstruirati brojni detalji davnih događaja. Usporedbe dva bliska groblja iz istog kruga pogrebnih običaja upućuju na postojanje lokalnih razlika između zajednica koje su svjesno primjenjivale poznati i rašireni ritual, ali na svoj način i prema svojim prilikama.

Izdvajanjem samo ženskih grobova u dobi od 20 do 35 godina dobili smo podatke o njihovoj važnoj ulozi u tadašnjim zajednicama – s obzirom na dvojne grobove može se govoriti o njihovoj reproduktivnoj ulozi, dok patološke promjene upućuju na njihov radni doprinos zajednici. Pojava metalnih dijelova nakita/nošnje u grobovima, i to najčešće ženskima, pokazuje da je njihova uloga u zajednici bila vrednovana i vizualnim vanjskim znakovima (Stig Sørensen 1997). To je možda naglašeno i nakitom u bogato opremljenim dječjim grobovima za koje se pretpostavlja kako su u njima pokopane djevojčice koje nisu doživjele tu ulogu (Ložnjak Dizdar *et al.* 2019, 92, Map 2). Prilozi brončanih predmeta u grobovima na području koje je osobito bogato brojem ostava brončanih predmeta možda upućuju na ekonomske mogućnosti zajednica koje su te predmete vjerojatno i proizvodile, sudeći prema nalazima kalupa u pojedinim naseljima u okolici (Kulenović 2016, 64, T. 17,1–1a).

Objave cjelovitih grobalja poput Popernjaka (Marijan 2010) i Migalovaca (Nodilo *et al.* 2012) omogućavaju interpretacije procesa u svakodnevnom životu. Podaci prikupljeni iskopavanjem i daljnjim analizama otvaraju mogućnosti rekonstrukcije brojnih detalja u životu pojedinih zajednica. Takve mogućnosti usmjeravaju sve češće primjenu *bottom-up* pristupa u proučavanju svakodnevice kasnog brončanog doba (Harding 2013) od pojedinih zatvorenih cjelina – grobova, preko zajednica – groblja, prema širem regionalnom pristupu. Proučavanje arheoloških konteksta i podataka koji proizlaze iz njega otvaraju mogućnosti rekonstrukcije scenarija kako su se pojedini događaji i procesi odvijali u različitim prilikama i zajednicama ovisno o njihovoj svakodnevici, okolišu i resursima.

Izabrani primjeri iz 13. i 12. st. pr. Kr. na jugu Karpatske kotline pokazuju poveznice sa širokim europskim prostorom u načinu tretiranja tijela: spaljivanje, depozicija spaljenih ostataka u grobnu jamu te prilaganje ritualno slomljenih keramičkih posuda. Regionalne modifikacije predstavljaju specifične zdjele – poklopci korištene u ritualu te veći broj grobova s dijelovima nošnje, pretežno iglama, što može upućivati na prilagodbu rituala njihovim mogućnostima. Svaki grob ima zasebni scenarij pokopa i male razlike koje ga čine osobitim događajem zabilježenim arheološkim zapisom u dugom vremenskom trajanju.

LITERATURA / LITERATURE

- Bekić 2006 Luka Bekić, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina*, Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2006.
- Belić 1964 Branko Belić, Prilozi za poznavanje kasnog bronzanog doba severne Bosne, *Zbornik krajiških muzeja* 2, 1964., 19–35.
- Boulud 2002 Sylvie Boulud, *Les nécropoles à incinération de Balatonmagyaród-Hídvégpuszta et Balatonmagyaród-Kiskányavár. L'étape initiale de l'âge du Bronze final en Transdanubie*, Thèse de doctorat, Bourgogne, Budapest, 2002.
- Brickley, McKinley 2004 Megan Brickley, Jacqueline Mckinley, *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, IFA Paper No. 7. Southampton, British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology, Institute of Field Archaeologists, Reading, 2004.
- Buden-Hoskins *et al.* 2013 Sandra Buden-Hoskins, Andreja Malovoz, Mu-Chun Wu, The prehistoric tumuli complex of Purić – Ljubanj near Vrbanja in the Spačva Basin, *Županjska Posavina, PIAZ* 30, 2013., 133–156.
- Bukvić 2000 Ljubomir Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Novi Sad, 2000.
- Canić-Tešanović, Gligorić 2001 Jagoda Canić-Tešanović, Rada Gligorić, *Praistorijska nekropola Paulje kod Loznice*, katalog izložbe, Centar za kulturu "Vuk Karadžić", Loznica, 2001.
- Cardarelli *et al.* 2020 Andrea Cardarelli, Claudio Cavazzuti, Michaela Fritzl, Mario Gavranović, Tamás Hajdu, Viktória Kiss, Kitti Köhler, Gabriella Kulcsár, Eszter Melis, Katharina Rebay-Salisbury, Géza Szabó, Vajk Szeverényi, The connections between the plains of the Po and the Danube during the Bronze Age seen through the spread of the 'urnfield model', u: M. Bernabò Brea (ed.), *Italia tra Mediterraneo ed Europa: mobilità, interazioni e scambi, Rivista di Scienze Preistoriche* LXX/S1, 2020., 231–243.
- Čović 1958 Borivoj Čović, Barice – Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice, *GZM* n. s. 13, 1958., 77–96.
- Čović 1988 Borivoj Čović, Barice-Gređani – Kulturna grupa, u: B. Čović (ur.), *Arheološki leksikon BiH* (1), Sarajevo, 1988., 60–61.
- Čović 2010 Borivoj Čović, Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja, *GZM* n. s. 52, 2010., 277–286.
- Darnay 1899 Kálmán Darnay, Sümegeh és vidékének őskora, *Archaeologiai Közlemények* XXII, 1899., 5–85.
- Della Casa 1996 Philippe Della Casa, *Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 33, Bonn, 1996.
- Dizdar *et al.* 2011 Marko Dizdar, Daria Ložnjak Dizdar, Sanjin Mihelić (ur.), *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – Novi izazovi / Early Urnfield Culture in Northern Croatia – New Challenges*, katalog izložbe, Arheološki muzej Osijek, Arheološki muzej u Zagrebu, Osijek, 2011.
- Drechsler-Bižić 1983 Ružica Drechsler-Bižić, Japodska kulturna skupina, u: A. Benac (ur.), *PJZ* IV, *Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 374–389.

- Dular *et al.* 2002. Janez Dular, Irena Šavel, Sneža Tecco-Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana, 2002.
- Foltiny 1968 Stephen Foltiny, Zum Problem der sogenannten "pseudo-Protovillanovaurnen", *Origini* II, 1968., 333–356.
- Forenbaher 1988 Stašo Forenbaher, On Pseudoprotovillanova Urns in Yugoslav Danube Area, *OA* 13, 1988., 23–41.
- Fülöp, Váczi 2016 Kristóf Fülöp, Gábor Váczi, Late Bronze Age cremation burials: A complex event with few remains, *Hungarian Archaeology* 2016, spring (e-journal), 1–7.
- Gavranović 2011 Mario Gavranović, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn, 2011.
- Grévin *et al.* 1998 Gilles Grévin, Paul Bailet, Gérald Quatrehomme, Amédée Ollier, Anatomical reconstruction of fragments of burned human bones: a necessary means for forensic identification, *Forensic Science International* 96, 1998., 129–134.
- Harding 2000 Anthony Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Harding 2013 Anthony Harding, World Systems, Cores, and Peripheries in Prehistoric Europe, *European Journal of Archaeology* 16(3), 2013., 378–400.
- Hršak 2011 Tomislav Hršak, Štrosmajerovac, u: Dizdar *et al.* 2011, 216–219.
- Innerhofer 2000 Florian Innerhofer, *Die mittelbronzezeitliche Nadeln zwischen Vogesen und Karpaten*, Studien zur Chronologie, Typologie und regionalen Gliederung der Hügelgräberkultur, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 71, Bonn, 2000.
- Janeš, Krmpotić 2016 Andrej Janeš, Marijana Krmpotić, Osijek – Ciglana i Zeleno polje, r. br. 27, *HAG* 12 (2015.), 2016., 60–61.
- Jankovits 1992 Katalin Jankovits, Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó, *AArchH* XLIV/1–4, 1992., 261–343.
- Jankovits 2008 Katalin Jankovits, Die Gräber mit den Waffenbeigaben: Die sogenannten Kriegergräber in der Späthügel – Frühurnenfelderkultur /Bz D-Ha A1/ in Transdanubien, Rapport préliminaire sur une nécropole de la Culture des Tumulus à Lébény, u: Zs. Czajlik, C. Mordant, (éds), *Nouvelles approches en anthropologie et en archéologie funéraire, Actes de la table ronde tenue du 18 au 19 mai 1999 à l'Institut archéologique de l'université Eötvös Loránd*, Budapest, 2008., 83–91.
- Jankovits, Váczi 2013 Katalin Jankovits, Gábor Váczi, Spätbronzezeitliches Gräberfeld von Sárbogárd-Tringer-Tanya (Komitat Fejér) in Ost-Transdanubien, *AArchH* 64, 2013., 33–74.
- Kalafatić 2009 Hrvoje Kalafatić, Zaštitna istraživanja lokaliteta Čepinski Martinci – Dubrava na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj 2007. i 2008. g., *AIA* V, 2009., 20–26.
- Kalafatić 2011 Hrvoje Kalafatić, Prilog poznavanju odnosa grupe Barice – Gređani, "bebrinskog tipa hatvanske kulture", "brodske kulture" i "posavske kulture", *OA* 35, 2011., 41–63.
- Karavanić 2009 Snježana Karavanić, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*, *BAR IS* 2036, Oxford, 2009.

- Kosorić 1975 Milica Kosorić, Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XI*, 1975., 5–9.
- Kulenović 2016 Igor Kulenović, Kasnobrončanodobno naselje Podgajac – Glogovnica kod Slavenskog Broda, *PIAZ* 33, 2016., 53–87.
- Lochner 2013 Michaela Lochner, Bestattungssitten auf Gräberfeldern der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur, u: Lochner, Ruppenstein 2013, 11–31.
- Lochner, Ruppenstein 2013 M. Lochner, F. Ruppenstein (Hrsg.) *Brandbestattungen von der Mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.–12. Februar 2010*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Tagungsband 77, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 32, Verlag der ÖAW, Wien, 2013.
- Ložnjak Dizdar 2011a Daria Ložnjak Dizdar, Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi / Early Urnfield Culture in Northern Croatia – New Challenges, u: Dizdar *et al.* 2011, 12–35.
- Ložnjak Dizdar 2011b Daria Ložnjak Dizdar, Graves of the early Urnfield culture in northern Croatia – some remarks and questions, u: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen*, Internationale Archäologie, Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15, Maria Leidorf Verlag GmbH, Rahden/Westf., 2011., 37–49.
- Ložnjak Dizdar 2012 Daria Ložnjak Dizdar, Zaštitna istraživanja nalazišta AN 5 Poljana Križevačka 2 na trasi autoceste A12 Sv. Helena – GP Gola, *AIA VIII*, 2012., 63–68.
- Ložnjak Dizdar 2014 Daria Ložnjak Dizdar, Southeastern Periphery of the Urnfield Culture? The Croatian Perspective, u: D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar (eds), *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20–22, 2011*, Serta Instituti Archaeologici vol. 1, Zagreb, 2014., 235–247.
- Ložnjak Dizdar *et al.* 2012 Daria Ložnjak Dizdar, Hrvoje Potrebica, Marko Dizdar, Probna istraživanja kasnobronzanodobnog groblja Migalovci – Vivodine, *AIA VIII*, 2012., 29–32.
- Ludajić 2010a Nebojša Ludajić, Sječkov, *GZM* n. s. 52, 2010., 115–139.
- Ludajić 2010b Nebojša Ludajić, Statističko-tipološka analiza keramike kulturne grupe Barice – Gređani na području sjeverne Bosne. Zaključna razmatranja, *GZM* n. s. 52, 2010., 263–276.
- Ludajić 2010c Nebojša Ludajić, Dejanovića humke kod Bosanske Gradiške, *GZM* n. s. 52, 2010., 141–166.
- Majnarić-Pandžić 1988 Nives Majnarić-Pandžić, Prilog poznavanju kasnoga brončanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *ARR* 11, 1988., 9–32.
- Malovoz 2009 Andreja Malovoz, Purić – Ljubanj, *HAG* 5 (2008.), 2009., 86–89.
- Malovoz *et al.* 2018 Andreja Malovoz, Sandra Alys Budden, Mu-Chun Wu, Lisa Waldock, *Svijet od gline. Purić Lubanj i skrivena groblja spačvanskih šuma*, katalog izložbe, Zavičajni muzej “Stjepan Gruber” Županja, Županja, 2018.

- Marijan 2010 Boško Marijan, *Crtice iz prapovijesti Slavonije (Brončano doba)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet Osijek, Osijek, 2010.
- McKinley 1993 Jacqueline McKinley, Bone fragment size and weights of bone from modern British cremations and the implications for the interpretation of archaeological cremations, *International Journal of Osteoarchaeology* 3, 1993., 283–287.
- McKinley 2004 Jacqueline McKinley, Compiling a skeletal inventory: cremated human bone, u: M. Brickley, J. McKinley (eds), *Guidelines to the standards for recording human remains*, IFA paper no. 7, BABAO, Southampton, Institute of Field Archaeologists, Reading, 2004., 9–13.
- Medović 2001 Predrag Medović, *Praistorija na tlu Vojvodine, Od Panonskog mora do dolaska Rimljana*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2001.
- Medović 2007 Predrag Medović, *Stubarlija, Nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka)*, Muzej Vojvodine, Posebna izdanja, Knjiga XX, Novi Sad, 2007.
- Medović 2013 Predrag Medović, Brandbestattungen in Urnen im serbischen Donaugebiet von 1300 bis 750 v. Chr., u: Lochner, Ruppenstein 2013, 159–171.
- Medović, Medović 2011 Predrag Medović, Ildiko Medović, *Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba*, Novi Sad, 2011.
- Mihaljević, Kalafatić 2016 Marija Mihaljević, Hrvoje Kalafatić, Mačkovac – Crišnjevi i Oštrovi (naselje i nekropola), *HAG* 12 (2015.), 2016., 135–137.
- Minichreiter 1983 Kornelija Minichreiter, Pregled istraživanja nekropola grupe "Gređani" u Slavoniji, *Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 2 (1982.–1983.), 1983., 7–122.
- Nodilo, Vrkić 2011 Helena Nodilo, Šime Vrkić, Migalovci – Vojvodine, r. br. 75, *HAG* 7 (2010.), 2011., 143–145.
- Nodilo *et al.* 2012 Helena Nodilo, Šime Vrkić, Goran Skelac, Igor Kulenović, Vojvodine – Migalovci: nekropola s početka kulture polja sa žarama, *PIAZ* 29, 2012., 89–124.
- ORA 2017 *Organic Residue Analysis and Archaeology*, Historic England, 2017.
- Petrović 2006 Bisenija Petrović, *Kaluđerske livade, Nekropola bronzanog doba*, Muzej grada Beograda, Monografije 12, Beograd, 2006.
- Pittioni 1979 Richard Pittioni, Urnenfelderkultur und "Urnenfelderkulturen", *Schild von Steier* 15/16 (1978.–1979.), 1979., 17–21.
- Říhovský 1983 Jiří Říhovský, *Die Nadeln in Westungarn I*, Prähistorische Bronzefunde XIII/10, Verlag C. H. Beck, München, 1983.
- Roberts, Manchester 2005, Charlotte Roberts, Keith Manchester, *The archaeology of disease*. Cornell University Press, Ithaca, 2005.
- Schmidt, Symes 2015 Christopher Schmidt, Steven Symes *The analysis of burned human remains*, 2nd ed., Academic Press, London, 2015.
- v. Schnurbein 2009 Siegm. v. Schnurbein (Hrsg.), *Atlas der Vorgeschichte. Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2009.
- Sofaer 2006 Joanna Rachel Sofaer, *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*, Cambridge University Press, 2006.
- Sokol 1996 Vladimir Sokol, Nekropola kulture žarnih polja u Moravču kod Sesveta, *IzdHAD* 17, Zagreb, 1996., 29–57.

- Stig Sørensen 1997 Marie Louise Stig Sørensen, Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe, *Journal of European Archaeology* 5/1, 1997., 93–114.
- Stig Sørensen, Rebay 2007 Marie Louise Stig Sørensen, Katharina Rebay, Changing Social Practices of Death Later European Prehistory, u: R. Karl, J. Leskovaar (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten, Fallstudien, Methoden, Theorie, Tagungsbeiträge der 2. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 19, Linz, 2007., 119–123.
- Száráz 2008 Csilla Száráz, Késő bronzkori urnasírok Galambok-Hársas-erdő lelőhelyen, *Zalai Múzeum* 17, 2008., 65–78.
- Tarbay 2015 János Gábor Tarbay, The Reanalysis of the Eponymous Hoard from Gyemerly-Szomor and the Ha A2 in the Territory of Hungary, u: R. E. Németh, B. Rezi (eds), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*, Bibliotheca Musei Marisensis Seria Archaeologica VIII, Editura Mega, Târgu Mureș, 2015., 311–371.
- Tasić 1974 Nikola Tasić, Bronzano doba, u: *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974., 185–256.
- Todorović 1977 Jovan Todorović, *Praistorijska Karaburma II, Nekropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographiae Tome XIX / Monografije 4, Beograd, 1977.
- Váczi 2020 Gábor Váczi, Az urnás-hamvasztásos temetkezés eseményosrának elemzése au urnamezős időszak balatonendrédí temetőjének példáján, u: P. Csengeri, A. Kalli, Á. Király, J. Koós (eds), *ΜΩΜΟΣ IX. A rituál régészete. Őskoros Kutatók IX. Összejövetelének konferenciakötete*, Miskolc, 2015., október 14–16., *Dissertationes Archaeologicae Supplementum* 3, Budapest, 2020., 193–214.
- Vasić 2003 Rastko Vasić, *Die Nadeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde XIII/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2003.
- Vasić 2013 Rastko Vasić, Cremation burials in the Morava valley between 1300 and 750 BC, u: Lochner, Ruppenstein 2013, 173–183.
- Vinski-Gasparini 1973 Ksenija Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 1, Zadar, 1973.
- Vinski-Gasparini 1978 Ksenija Vinski-Gasparini, Osvrt na istraživanja kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj, *IzdHAD* 2, Zagreb, 1978., 129–148.
- Vinski-Gasparini 1983 Ksenija Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, u: A. Benac (ur.), *PJZ IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 547–646.
- Vranić 2002 Snežana Vranić, *Belegiš, Stojića gumno – nekropola spaljenih pokojnika*, Muzej grada Beograda, Posebna izdanja X, Beograd, 2002.
- Vrkić, Maurin 2012 Šime Vrkić, Domagoj Maurin, Žarni grob kulturne grupe Barice – Gređani iz Malinovca kod Našica, *PIAZ* 29, 2012., 135–142.

SUMMARY

Mortuary practices at the beginning of the Late Bronze Age: some examples of female graves

This paper provides summarized information on the funerary customs at the beginning of the Late Bronze Age on the example of female graves. It is the period from the end of the 14th century BC to the 12th century BC, i.e. the end of phase Br C, phase Br D, and phase Ha A1. It focuses on the graves that have been identified as female by the anthropological analysis and on the comparison of the data about their life that can be gathered from the graves and the archaeological record.

The funerary customs at the beginning of the Late Bronze Age in the territory of northern Croatia have been well researched, from chance finds of graves during the 20th century to the systematic and rescue excavations of cemeteries after the 1960s (Vinski-Gasparini 1978; Sokol 1996; Majnarić-Pandžić 1988), especially in the last 20 years (Marijan 2010; Dizdar *et al.* 2011; Nodilo *et al.* 2012; Ložnjak Dizdar 2012; Kalafatić, Mihaljević 2015).

The cemetery of Migalovci was excavated in 2009 by the company Geoarheo d.o.o., which explored an area of 314 m² and uncovered a cemetery with 27 graves of the Barice Gređani group (Nodilo 2011; Nodilo *et al.* 2012). An additional area of 162,60 m² was explored in 2011 by the Institute of Archaeology and the Center for Prehistoric Research in order to define the southern and eastern border of the cemetery; additionally, they excavated grave 28 (Ložnjak Dizdar *et al.* 2012).

Grave 28 was discovered in an oval grave pit measuring 1,04 x 0,89 m, with a grey-brown fill that was hard to notice in the layer of light brown earth. The fill included the fragments of a bowl in the southern part of the grave pit and the fragments of another bowl and a small bowl in the northern part of the grave pit (Figs 2, 4). Under these fragments there was a large overturned bowl/urn (Figs 3, 4). Under the bowl/urn there was a compact pile of cremated bones of an adult woman aged 20 to 35. A mace-headed pin was found among the cremated bones (Fig. 6).

The body of the adult woman aged 20 to 35 was placed on the pyre in burial clothes. The mace-headed pin found among the cremated bones could have been an item of burial clothes or the pin of an organic material wrapped around the bones before they were placed in the grave pit. The fact that the pin has no traces of burning points to the second interpretation. Vessels, probably containing food and drink, were placed next to the pyre with the body. Traces of subsequent burning and deformed vessel walls indicate that the vessels were exposed to an intense fire from the side.

After the cremation and the cooling of the pyre, fragments of bones from the entire body of the dead woman were collected; the fewest in number are the bones of the hands, feet, and torso. The collected bones were then placed in the grave pit inside an organic wrapping, judging by the compactness of the found pile of bones. The wrapping was covered with an overturned bowl. Near the grave there were broken vessels that stood next to the pyre during the cremation – two bowls and a small bowl, found in fragments above the urn. One broken bowl was in the southern part of the grave pit, while the other two bowls, the smaller and the smallest one, were in the northern part.

When all the objects were placed in the grave pit, it was filled with earth. The grave probably had an outside mark, considering the arrangement of other graves, which were buried in groups without damaging older graves. The finds and the rites date the grave to the 13th or 12th century BC.

This attempt to interpret the funerary rites of a particular age and sex group – women aged 20 to 35 – has confirmed some hypotheses that were already known from sources, widened the knowledge and criteria in researching funerary customs, and opened new questions regarding the subjects that were basic for defining cultural groups and/or linking communities in the history of research of the Late Bronze Age.

It can be concluded from the example of the analysis of the female graves from Migalovci and Popernjak that women were cremated in their costume. The anthropological analysis of grave 28 from Migalovci and its comparison with other graves that were subjected to anthropological analyses showed that women aged 20 to 35 are among

the largest groups in the explored cemeteries with around 30 bodies. In Popernjak, their graves are the most numerous; in Migalovci, they are as numerous as child graves. Such mortality could have various causes. Their everyday activities could have exposed them to injuries and accidents resulting in death. Another possible cause are potentially deadly diseases, such as acute infections that were among the leading causes of death in the past. Also, we should not forget that women of that age are still in the reproductive period, with every pregnancy being a risk for the mother as well as the child.

Since they are the biggest group, there is a large quantity of very diverse data on their funerary rite. They were cremated wearing their costume, judging by the burnt remains of metal items in the graves. Some types of bowls/urns in the Popernjak cemetery were found only in female graves. The bowls that most often served as urns in the area of the middle and lower Sava – the bowls with a rounded body and everted rim according to the analysis of the Popernjak cemetery – have been singled out as the most frequent and characteristic for female graves. In Migalovci, the most frequent type of urn for both sexes is the bowl with a rounded body and inverted rim. This difference between the two cemeteries can be interpreted locally as reflecting the potter's abilities, but possibly also reflecting the significance of particular types of vessels in their household use.

Aside from grave goods and traces of funerary rites of particular women, things of interest include the explored double graves. This age group of women is most often combined with children, which may point to their close relationships. The arrangement of female graves in the cemetery could indicate the principle of burial according to family ties.

By singling out only the graves of women aged 20 to 35, we obtained data on their important role in the communities of the time: double graves highlight their reproductive role, and pathological changes show how their work contributed to the community. Discoveries of metal jewellery/costume items in graves – most often in female graves – indicate that their role in the community was appreciated through external visual signs too (Stig Sørensen 1997). This is probably emphasised by rich jewellery in the child graves that are assumed to contain girls who died before taking that role (Ložnjak Dizdar *et al.* 2019: 92, Map 2). Bronze goods in graves in a territory that is particularly rich in bronze item hoards could point to the economic capabilities of the communities that probably also produced these items, considering the moulds found in some settlements in the region (Kulenović 2016: 64, T. 17, 1–1a).

Publications of entire cemeteries like Popernjak (Marijan 2010) and Migalovci (Nodilo *et al.* 2012) make it possible to interpret the processes of everyday life. The data collected through excavations and further analyses open the possibilities of reconstructing numerous details in the life of particular communities. More and more often, such possibilities inspire a bottom-up approach when researching everyday life in the Late Bronze Age (Harding 2013), from specific closed complexes (graves), across communities (cemeteries), to a wider regional approach. The examination of archaeological contexts and the resulting data open the possibilities of reconstructing the scenarios of particular events and processes in different circumstances and communities depending on their everyday life, environment, and resources.

Translated by Marko Maras

